

The Nature and Outcome of the Dönük Phenomenon in Qarabagh Region during Safavid Era (1587–1605)

Goodarz Rashtiani¹ and Sina Hoseinpourasl²

1. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: rashtiani@ut.ac.ir (Corresponding author)

2. A Ph.D. Candidate in Post-Islamic Iranian History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

Article Info.

ABSTRACT

Article Type:

Research Paper

Article History:

Received:

22 April 2025

Revised:

17 September 2025

Approved:

31 December 2025

Published Online:

18 February 2026

Keywords:

Social History,
Dönük,
Safavids,
Ottoman,
Karabakh.

After the fall of several northwestern provinces during the Iran-Ottoman wars 1578-1590, issues of loyalty and the possibility of continued settlement became major concerns for the local population. Among them, several Karabakh tribes, seeking to preserve their lives and property, turned to the Ottomans—a movement referred to in Safavid sources as Dönük. This concept gained particular prominence after the Safavids recaptured the region in 1605 and was accompanied by harsh punishments, including massacres, forced exile, and confiscation of property. While some official sources, often far removed from the geography and historical context of the region, portray the Dönüks as outright traitors, sources rooted in the geography and social context of the region present a more nuanced picture. The Dönük phenomenon was neither uniform nor simply a result of betrayal; it was a complex, multi-layered response shaped by a variety of factors, including political calculations, resentment, fear, and the simple necessity of survival. The findings of this study suggest that Safavid responses to Dönük groups varied, ranging from extreme violence to more measured approaches. Thus, Dönük should not be understood simply as an act of betrayal, but rather as a contingent historical phenomenon reflecting diverse motivations and circumstances. This emerged within a broader context of insecurity, leadership crises, and environmental and social pressures. The reactions of the Karabakh tribes were not always betrayals, but rather strategic attempts to survive and redefine their place amidst the competing pressures of the two great powers of the time.

Cite this article: Rashtiani. G. and S. Hoseinpourasl (2026), “The Nature and Outcome of the Dönük Phenomenon in Qarabagh Region During Safavid Era (1587–1605)”, *Central Eurasia Studies*, Vol. 18, No. 2, pp. 119-142.

<http://doi.org/10.22059/JCEP.2026.393905.450319>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran

Introduction: The late 16th and early 17th centuries witnessed intense military conflicts between the Safavid Empire and the Ottoman Empire, which transformed the political and social dynamics of the northwestern border regions of Iran. One of the key regions affected was Karabakh, a strategically important province located at the crossroads of imperial rivalries. This period witnessed a unique and complex phenomenon known as "Dönük," which referred to specific tribal groups that switched their allegiances from the Safavid state to the Ottoman Empire during the Ottoman occupation from approximately 1587 to 1605. This concept gained special importance after the reconquest of the region by the Safavids in 1605, and in official narratives, it was accompanied by severe punishments such as execution, forced exile, and confiscation of property. Such accounts are frequently found in the works of Safavid historians, including Junabadi, Mulla Jalal Munajjim, and Iskandar Beg Turkman, who described these punishments in detail. Among these narratives are accounts of the massacre of all inhabitants of Ganja by royal decree and the exile of the Dönük tribes to Farahabad in Mazandaran and the forced migration of certain tribes to Sujas (Zanjan) and Darabjird (Fars). However, these narratives raise serious questions about the uniformity and intensity of such reprisals.

Research question: The main question of this study is whether all Dönük groups actually betrayed the Safavids, whether harsh punishments were applied uniformly, and whether this phenomenon reflected complex and diverse local reactions or a simplified narrative of betrayal found in official Safavid sources.

Research hypothesis: This study hypothesizes that the Dönük phenomenon in Karabakh was not a uniform act of treachery but a survival strategy with local conditions. It also assumes that Safavid responses were selective and pragmatic, with violent reprisals targeting only a small, irreconcilable faction.

Methodology: This research uses a comparative historical methodology designed to distinguish between central court narratives and localized administrative accounts. The main collection includes Iskandar Beg Turkman's *Alam-ara-ye Abbasi*, which represents the official Safavid perspective shaped by geographical and temporal

distance from Karabakh, and Fazli Beg Khuzani Isfahani's Afzal al-Tavarikh, whose proximity to local elites and administrative structures provides detailed insights into regional social dynamics. These texts are supplemented with additional chronicles such as Junabadi's Rawzat al-Safaviyya and historical notes of Mulla Jalal Munajjim. The method proceeds through a critique of sources, cross-referencing parallel accounts, and identifying discrepancies in reported punishments, tribal behavior, and administrative actions. By examining this information, this study reconstructs the diverse reactions of the Donak tribes and assesses the extent to which official narratives about the reprisals are exaggerated for ideological or propaganda purposes.

Results and discussion: The findings suggest that Safavid retaliation during the reconquest of Karabakh was much more selective and limited than official accounts suggest. Only a small group of Dönük tribes that consistently maintained their loyalty to the Ottomans and resisted Safavid advances faced violent retaliation. These cases, while notable, are the exceptions rather than the rule. Most tribes that temporarily accepted Ottoman rule did so under immediate pressures-security, livelihood, and political calculations. When Safavid forces returned to retake the region in the early eleventh century AH, most Dönük groups aligned with the Safavids and actively participated in military operations. Local sources emphasize that these tribes were not subjected to the harsh punishments-execution, forced migration, and confiscation-that are prominently mentioned in the central chronicles. This study suggests that reported mass migrations to Farahabad, Sujas, and Darabjird were either symbolic or exaggerated or were never implemented and remained merely as nominal programs. On the other hand, several emirs associated with Dönük tribes received renewed authority, new land, or administrative positions as part of a broader Safavid strategy aimed at stabilizing the border through compromise rather than coercion. An important finding concerns the distortion of some deaths. Events described in Alam-ara-ye Abbasi chronicles as punitive executions were, according to Afzal al-Tavarikh, the results of inter-tribal conflicts, personal vendettas, or struggles for leadership. These

discrepancies indicate that the court historian's distance from local events contributed to simplified and ideological depictions of tribal behavior. The comparative evidence, therefore, rejects the notion of a homogeneous betrayal. Instead, it shows the phenomenon of Dönük as a flexible, situational strategy shaped by the uncertainties of Ottoman occupation and the evolving power of the Safavids. Similarly, Safavid policy seems to have been influenced by frontier pragmatism, prioritizing tribal reintegration and regional stability over pervasive revenge.

Conclusion: This research concludes that the Dönük phenomenon in Karabakh was a multi-layered response to imperial conflicts, rather than a single act of disloyalty. While the small group that maintained their unwavering loyalty to the Ottomans faced severe punishment, the vast majority of Dönüks were reintegrated without severe reprisals and, in several cases, even promoted in the administrative hierarchy. The contrast between central and local sources suggests that official Safavid historiography exaggerated punitive measures for political or ideological purposes, while local narratives present a more accurate picture that emphasizes negotiation, selective amnesty, and strategic cooptation. By re-evaluating these differing narratives, this study highlights a Safavid border policy that was guided not by a rigid ideology of revenge but by practical compromise aimed at stabilizing a volatile border region.

Keywords: Social History, Dönük, Karabakh, Safavids, Ottoman.

سرشت و سرانجام پدیده دُونوک در قره‌باغ عصر صفوی (۹۹۶-۱۰۱۴ق)

گودرز رشتیانی^۱ و سینا حسین پور اصل^۲

۱. استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

نویسنده مسئول: Rashtiani@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری تاریخ ایران پس از اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله: علمی پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۰

تاریخ انتشار برخط:

۱۴۰۴/۱۱/۲۹

واژگان اصلی:

تاریخ اجتماعی،

دُونوک،

صفویه،

عثمانی،

قره‌باغ.

به دنبال سقوط برخی ولایت‌های شمال غرب در طول جنگ‌های ایران و عثمانی (۹۸۶-۹۹۹ق)، مسئله تابعیت و امکان تداوم سکونت برای ساکنان این مناطق به چالشی مهم تبدیل شد. در این میان، شماری از ایل‌های قره‌باغ برای حفظ جان و اموال خود به تابعیت عثمانی‌ها درآمدند؛ اقدامی که در تاریخ‌نگاری دوران صفوی با عنوان «دُونوک» از آن یاد شده است. این مفهوم، به‌ویژه پس از بازپس‌گیری منطقه به‌وسیله صفویان در سال ۱۰۱۴ق، جایگاه ویژه‌ای یافت و با روایت‌هایی از مجازات‌های سخت مانند قتل عام، کوچ اجباری و مصادره اموال همراه شد. برخی منابع رسمی که از بستر جغرافیایی یا زمانی رویداد فاصله داشتند، تصویری ساده‌انگارانه، قاطع و بیشتر گنگ از سرنوشت دُونوک‌ها ارائه داده و آنان را خائنانی قطعی دانسته‌اند. در برابر، بررسی منابع محلی و نزدیک به بافت اجتماعی منطقه نشان می‌دهد که پدیده دُونوک نه رفتاری یک‌دست و خیانت‌آمیز، بلکه کنشی پیچیده و چندلایه بوده است. برخی دُونوک‌ها از سر نارضایتی، ملاحظه‌های سیاسی یا فقط برای بقا، چنین تصمیمی گرفتند. یافته‌های این نوشتار نشان می‌دهد که برخورد صفویان نیز با این گروه‌ها یک‌دست نبوده و از شدت تا مدارا متفاوت بوده است. بنابراین دُونوک را باید پدیده‌ای تاریخی با ابعاد متنوع و انگیزه‌های متکثر دانست، نه فقط نشانه‌ای از خیانت. «دُونوک» پدیده‌ای چندوجهی است که در بستر پیچیده‌ای از ناامنی، بحران رهبری و فشارهای زیست‌محیطی و اجتماعی شکل گرفت و واکنش ایل‌ها به آن، نه لزوماً خیانت، بلکه تلاشی برای بقا و بازتعریف موقعیت خویش در میان دو قدرت بزرگ زمانه بود.

استناد: رشتیانی، گودرز و سینا حسین پور اصل (۱۴۰۴)، «سرشت و سرانجام پدیده دُونوک در قره‌باغ عصر

صفوی (۹۹۶-۱۰۱۴ق)»، مطالعات اوراسیای مرکزی، دوره ۱۸، شماره ۲، صص ۱۴۲-۱۱۹.

<http://doi.org/10.22059/JCEP.2026.393905.450319>

© The Author(s).

ناشر: دانشگاه تهران

۱- مقدمه

یکی از وجوه کمتر بررسی شده تاریخ اجتماعی دوران صفویه، چگونگی تعامل گروه‌ها و نیروهای اجتماعی محلی با قدرت‌های متخاصم در بحران‌ها است. قره‌باغ، به‌عنوان یکی از ولایت‌های راهبردی شمال غرب ایران، در طول جنگ‌های صفوی و عثمانی در اواخر قرن دهم هجری، صحنه تحولات و کنش‌های پیچیده‌ای بود که نمونه آن را می‌توان در پدیده‌ای به نام «دئونوک» دید. دئونوک، در ساده‌ترین تعریف، به ایل‌ها و طایفه‌هایی گفته می‌شود که در دوره اشغال عثمانی (۹۹۶-۱۰۱۴ق)، با هدف حفظ موقعیت زیستی یا دستیابی به جایگاه سیاسی بهتر، از صفویه روی گردان شده و به تابعیت عثمان‌ها درآمدند. در حالی که برخی تاریخ‌نگاران در مورد دوره صفوی بیشتر با نگاهی تنبیهی و یک‌سویه به این پدیده نگرسته‌اند. بررسی دقیق‌تر شرایط محلی، بافت اجتماعی ایل‌ها و روایت‌های نزدیک‌تر به جغرافیای قره‌باغ، نشان می‌دهد که رفتار این گروه‌ها را نمی‌توان به سادگی در قالب خیانت تفسیر کرد. مطالعه پدیده دئونوک، ما را با لایه‌های مختلفی از کنشگری، مصلحت‌جویی، اعتراض خاموش یا تلاش برای بقا روبه‌رو می‌کند که شناخت آن برای فهم عمیق‌تر روابط اجتماعی در قرن دهم و یازدهم هجری ضرورتی انکارناپذیر دارد. در این نوشتار با رویکردی تحلیلی و لایه‌مند، ابعاد مختلف این پدیده را در قره‌باغ عصر صفوی بازنمایی می‌کنیم.

۲- پیشینه پژوهش

بررسی کیفیت موضع‌گیری گروه‌های اجتماعی قره‌باغی در برابر مسئله یورش عثمانی و مقاومت گروه‌های وفادار به حاکمیت ایران صفوی، در بستر گسست واقع در تاریخ‌نگاری صفوی قرار می‌گیرد. این رخداد در مراحل پایانی زنجیره‌ای از تحولات ناشی از ناآرامی‌های دوران سلطنت شاه اسماعیل دوم، شاه محمد خدابنده و سال‌های ابتدایی سلطنت شاه عباس اول روی داده است. از یک‌سو، تراکم رویدادهای سیاسی و نظامی در این دوره موجب شده است برخی تحولات محلی، از جمله سقوط قره‌باغ، در حاشیه توجه تاریخ‌نگاران قرار گیرد. از سوی دیگر، هم‌زمان نبودن این دوره با زمان نگارش تاریخ‌های شاخص صفوی، مانع ثبت مستقیم و تفصیلی آن در منابع اصلی شده است.

از میان منابع تاریخ‌نگاری دوره صفوی، استرآبادی (۱۳۶۶) در مقاله «تاریخ سلطانی» و افوشته‌ای نظری (۱۳۷۲) در کتاب «نقاوه الآثار فی ذکر الاخیار» از مهم‌ترین نویسندگانی هستند که اطلاعات قابل توجهی در مورد جزئیات جنگ‌های صفوی‌ها و عثمانی‌ها در سال‌های ۹۸۸ تا ۹۹۹

ق ارائه کرده‌اند. ولی به سبب شدت یافتن حمله‌های ازبکان به خراسان که توجه این نویسندگان را به خود جلب کرد، اخباری در مورد این موضوع در آثار آن‌ها موجود نیست.

با اینکه عثمانی یکی از طرف‌های اصلی این رخداد بود و منابع آن برای بازسازی بخش‌های مغفول اهمیت دارند، چون سقوط قره‌باغ در پایان یک عملیات گسترده برای تصرف آذربایجان، شروان، گرجستان و قلعه‌ایروان روی داد، بیشتر تاریخ‌نگاران عثمانی فقط به صورت گذرا و بدون شرح تفصیلی به آن پرداخته‌اند. در میان منابع دست‌اول عثمانی، سلانیکلی (۱۳۸۹) در اثری با عنوان «تاریخ سلانیکلی» دقیق‌ترین و گسترده‌ترین توصیف را از چگونگی سقوط قره‌باغ ارائه داده است که شامل شرح به نسبت دقیقی از محله‌های شهر گنجه است، اما در زمینه تعامل گروه‌های اجتماعی محلی با نیروهای عثمانی، فقط به صورت گذرا به تداوم مقاومت گروه‌های وفادار به صفویان در نواحی مختلف قره‌باغ اشاره کرده است.

رحیمی‌زاده (۲۰۱۰) در «گنجینه شهر گنجه» تک‌نگاری کوتاهی در مورد قره‌باغ ارائه می‌کند که با وجود اهمیت موضوع، به سبب نثر به شدت سنگین و آمیخته با ستایش‌های منشیانه، داده‌های تاریخی‌اش زیر تأثیر قرار گرفته است. آنچه از این اثر به دست می‌آید، محدود به توضیح‌هایی در مورد شیوه بازسازی قلعه گنجه است، بدون اینکه به دلایل و زمینه‌های این بازسازی پرداخته شود. گلیبولی (۲۰۱۴) در «نصرت‌نامه» ضمن تمرکز بر جنگ‌های عثمانی و صفوی در سال‌های ۹۸۱ تا ۹۹۹ق، گزارش‌های مفصلی از آمادگی‌های اداری و نظامی عثمانی‌ها و مجموعه‌ای از نامه‌های مربوط ارائه می‌دهد. با وجود غنای محتوا، نثر پیچیده و منشیانه اثر و سکوت کامل آن در مورد چگونگی سقوط قره‌باغ، دامنه استفاده از آن را محدود می‌کند. پچوی (۱۲۸۳) در «تاریخ پچوی» روایتی کامل و روان از رویدادهای سیاسی و نظامی ارائه می‌کند و اطلاعات ارزشمندی در مورد روابط ایران و عثمانی از دوره شاه طهماسب اول تا ابتدای سلطنت شاه عباس اول به دست می‌دهد. با این حال، برای موضوع این نوشتار، جز اشاره‌ای کوتاه به «تسخیر گنجه و بردع» در ابتدای بهار ۹۹۵ق، داده مهم دیگری عرضه نمی‌کند.

در پژوهش‌های اخیر نیز کوشیده‌اند روایت سقوط قره‌باغ و روابط قدرت در این ولایت را بازسازی کنند. نقطه مشترک بیشتر این مطالعات، استفاده هم‌زمان از منابع عثمانی و صفوی برای رفع یک‌سویه بودن روایت‌هاست. با این همه، ترکیب داده‌های مبهم و حاشیه‌ای عثمانی‌ها با روایت نه‌چندان دقیق اسکندربیگ ترکمان در عالم آرای عباسی در نهایت به بازنمایی‌ای نادقیق‌تر و جهت‌دارتر انجامیده است. سومر (۱۳۷۱) در «نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی» فقط در حد یک بند به موضوع روی‌گردانی ایل‌های قره‌باغ و مجازات

آنان پس از بازپس‌گیری این ولایت پرداخته است. اتکای صرف او به روایت عالم آرای عباسی، سبب شده است نتیجه کار او نیز از همان تصویر کم‌دقت و نه‌چندان شفاف فراتر نرود. کریم‌زاد غلو (۱۹۷۶) در «فتح ملل قفقاز به‌وسیله عثمانی‌ها (۱۴۵۱-۱۵۹۰)» با اتکا به اسناد آرشیوی عثمانی و مقایسه آن‌ها با برخی منابع فارسی، برای ترسیم تصویری جامع از روند پیشروی و استقرار عثمانی‌ها در قفقاز تلاش کرده است. با وجود این، به‌سبب کمبود داده‌های روشن در مورد قره‌باغ در منابع استفاده‌شده و دسترسی‌نداشتن به افضل‌التواریخ، نتوانسته است تحلیل دقیقی از تعامل ایل‌ها و گروه‌های اجتماعی این ناحیه با تحولات نظامی و سیاسی ارائه کند. قلی‌آف (۲۰۱۶) در مقاله «استحکامات عثمانی گنجه و مدیریت ولایت گنجه و قره‌باغ در اواخر قرن شانزدهم»، با اتکا به مجموعه‌ای متنوع از منابع ایرانی، عثمانی و سفرنامه‌های اروپایی، تصویری روشن‌تر از ساختار اداری و نظامی قره‌باغ در دوره تسلط عثمانی‌ها ارائه می‌کند. ولی دسترسی‌نداشتن وی به افضل‌التواریخ که در عمل فقط روایت موجود از رویارویی گروه‌های محلی با اشغال عثمانی است، سبب شده است تحلیل او در مورد موضع‌گیری ایل‌ها و طبقات اجتماعی قره‌باغ ناقص و محدود بماند.

زرینه‌باف (۲۰۲۲) در «آذربایجان بین دو امپراتوری: سرزمین مرزی مورد مناقشه در اوایل دوران مدرن (قرون شانزدهم و هجدهم)» موضوع جابه‌جایی ایل‌ها و رویگردانی سیاسی آنان را در مرزهای ایران صفوی و امپراتوری عثمانی بررسی کرده است، ولی به ایل‌های قره‌باغی و پدیده دؤنوک توجهی نکرده است.

۳- روش‌شناسی پژوهش

در این نوشتار بر پایه بررسی منابع دست اول دوره صفوی، به مطالعه پدیده «دؤنوک» در منطقه قره‌باغ در طول جنگ‌های ایران و عثمانی می‌پردازیم. دو منبع اصلی یعنی تاریخ عالم‌آرای عباسی، تألیف اسکندر بیگ ترکمان منشی و افضل‌التواریخ، نوشته فضل‌بیگ خوزانی اصفهانی را به‌عنوان منابع محوری تحلیل تطبیقی می‌کنیم. اسکندر بیگ ترکمان به‌عنوان تاریخ‌نگاری درباری که در پایتخت صفوی مستقر بوده است، به تحولات ولایت‌های مختلف از جمله قره‌باغ، نگاهی کلان و بیشتر سیاسی‌نظامی دارد. در دوره‌ای که قره‌باغ به تصرف عثمانی‌ها در می‌آید، تمرکز اسکندر بیگ بیشتر بر تحولات شرق ایران و جنگ‌های صفویه با ازبکان در خراسان معطوف بوده است. از این‌رو، گزارش‌های او در مورد قره‌باغ بیشتر کوتاه، کلی و با نوعی فاصله‌گذاری زمانی و مکانی همراه است.

در برابر، فضلی خوزانی اصفهانی که وزیر بردع بوده است و اعضای خانواده‌اش نیز در مناطق مجاور سمت‌های اداری داشته‌اند، در ارائه گزارش از رویدادهای قره‌باغ دقت بیشتری داشته و به جزئیات توجه بیشتری کرده است. توصیف‌های فضلی‌بیگ از روابط قدرت، چگونگی تعامل حاکمیت صفوی با ایل‌های محلی و حتی تنوع واکنش نسبت به دؤنوک‌ها، افق تازه‌ای برای تحلیل این پدیده باز می‌کند. داده‌های فضلی نیز با احتیاط و در تطبیق با دیگر منابع تاریخی ارزیابی شده‌اند. رویکرد ما در این نوشتار این است که با مقایسه روایت‌های این دو منبع مهم، در کنار ارجاع به منابع دیگر مانند نسخه‌های خطی و مجموعه اسناد باقی‌مانده، تصویری چندبُعدی و کمتر کلیشه‌ای از پدیده دؤنوک در قره‌باغ ارائه دهیم. بهره‌گیری از تحلیل گفتمان منابع، در شناسایی پیش‌فرض‌های ذهنی نویسندگان و چارچوب‌های قدرت در بازنمایی رویدادهای تاریخی نقش مهمی دارد.

۴- طرح مسئله

در جنگ‌های ایران و عثمانی در دهه پایانی قرن دهم هجری (۹۸۶-۹۹۹ق)، سپاه عثمانی برخی مناطق شمال غربی ایران از جمله قره‌باغ و گنجه را تصرف کردند. در این دوره، گروه‌هایی از ایل‌های ساکن این نواحی برای حفظ امنیت و ادامه سکونت در دیار خود، تابعیت عثمانی‌ها را پذیرفتند. موضوعی که بعدها تاریخ‌نویسان صفوی با عنوان «دؤنوک» به آن اشاره کردند. پس از بازپس‌گیری این مناطق در سال ۱۰۱۴ق به دست سپاه شاه عباس اول، ادبیات تاریخی رسمی صفوی به‌ویژه در آثار تاریخ‌نگارانی مانند جناب‌دی، ملاجلال منجم و اسکندربیگ ترکمان، سرشار از گزارش‌هایی در مورد مجازات‌های سخت این گروه‌هاست. از جمله، نقل‌هایی وجود دارد مبنی بر قتل عام همه ساکنان گنجه به فرمان شاه، تبعید ایل‌های دؤنوک به فرح‌آباد مازندران و کوچ اجباری برخی ایل‌ها به فرح‌آباد مازندران، سجاجس زنجان و دارابجرد فارس. ولی این روایت‌ها پرسش‌برانگیز هستند: آیا تمام ایل‌هایی که به‌ناچار یا از روی مصلحت، در دوره اشغال عثمانی تابعیت عثمانی را پذیرفته بودند، با واکنش‌های شدید و خشونت‌آمیز روبه‌رو شدند؟ آیا در نگاه حکومت صفوی، دؤنوک شدن مانند خیانتی آشکار و مستوجب مجازات سخت برآورد می‌شد؟ یا اینکه این پدیده ابعاد پیچیده‌تری داشته و رویارویی حاکمیت صفوی نیز با توجه به عوامل گوناگون، متفاوت و چندلایه بوده است؟

در این نوشتار با تمرکز بر روایت‌های گوناگون تاریخی، به‌ویژه مقایسه میان منابعی با فاصله مکانی و ذهنی از جغرافیای مورد بحث، مانند عالم‌آرای عباسی و منابعی نزدیک‌تر و محلی‌تر مانند افضل‌التواریخ، در پی پاسخ به این پرسش اساسی هستیم که پدیده دؤنوک در

قره‌باغ چه سرشتی داشته و رویارویی دولت صفوی با آن تا چه اندازه تابع گفتمان رسمی خیانت‌محور بوده است یا برخاسته از سیاست‌ورزی موقعیت‌محور و منطقه‌ای؟

۵- جغرافیا و ساختار اجتماعی قره‌باغ

قره‌باغ در عصر صفوی، یکی از نواحی مهم و راهبردی قفقاز جنوبی بود که در میان دو رود گر در شمال و ارس در جنوب قرار داشت (سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ۱۳۶۴: ۲۶۲). مرزهای غربی آن در منابع تاریخی با شفافیت کامل مشخص نشده و تعریف دقیق قلمروی آن بیشتر مبتنی بر توصیف‌های عرفی و موردی بوده است. افزون بر ابهام طبیعی، تغییرهای حدود سیاسی نیز بر پیچیدگی این تعریف می‌افزود؛ به گونه‌ای که در دوره صفویه، مناطقی مانند لوری، پَنَبک، کاخ و حتی قلعه تفلیس به‌طور متناوب در تابعیت اداری قره‌باغ قرار داشتند (رهبرین، ۱۳۸۴: ۵؛ میرزا سمیعا، ۱۳۶۸: ۷۷-۷۸). در حالی که از نظر جغرافیای طبیعی جزو این منطقه محسوب نمی‌شدند. قره‌باغ به‌طور کلی به دو بخش اصلی تقسیم می‌شد: ناحیه کوهستانی و ناحیه دشتی. منابع صفوی، آن‌گاه که نام قره‌باغ را به‌کار می‌برند، بیشتر به ناحیه دشتی نظر دارند.^۱ منطقه‌ای گرم‌سیر و برخوردار از منابع آبی فراوان که به‌سبب موقعیت جغرافیایی و آب و هوای معتدل زمستانی، از قشلاق‌های مهم سپاه صفوی و ایل‌های قزلباش به‌شمار می‌رفت. این منطقه در دوره‌های مختلف، محل تمرکز نظامی، تجمع لشکر و تجدید نیرو در هنگامه لشکرکشی‌ها به قفقاز یا آسیای صغیر بود.

از دیدگاه ساختار اجتماعی، قره‌باغ نظامی ایلیاتی و عشایری دارد؛ نظامی که برخاسته از اقلیم دشت‌گونه و وجود چراگاه‌های فراوان آن است (اسکندریگ، ۱۳۱۴: ۱/۲۷). اگرچه مسیرهای اصلی تجارت قفقاز از پیرامون قره‌باغ عبور می‌کردند، قرارنگرفتن این ولایت بر شریان‌های اصلی تجاری موجب شد اقتصاد مبتنی بر تجارت شهری در آن شکل نگیرد و نقش آن در معادله‌های اقتصادی، بیشتر تابع کارکردهای تولیدی و شبانی باقی بماند. در این میان، شهر گنجه به‌عنوان مهم‌ترین مرکز شهری قره‌باغ، به‌عنوان شهری آباد و مرکز ولایت

۱. موارد متعددی از اشاره تاریخ‌نگاران صفوی به قشلاق لشکریان در قره‌باغ و آب‌وهوای گرم این منطقه وجود دارد که نشان از ارجاع به بخش دشتی آن است. نک. غفاری قزوینی، ۱۳۴۳: ۳۰۰؛ نویدی شیرازی، ۱۳۶۹: ۴۸. همچنین کلاویخو در توصیف قره‌باغ آورده است: «قره‌باغ دشتی بسیار پهناور است که چراگاه‌های خوبی دارد. هوای آن در فصل سرما معتدل و ملایم است. اگر به‌ندرت برفی هم بیارد بی‌درنگ آب می‌شود» (کلاویخو، ۱۳۷۴: ۳۰۵).

قره‌باغ شناخته می‌شد، اما شهر بردع که پیش‌تر موقعیتی ممتاز داشت، به دلیل ناآرامی‌ها و تحولات سیاسی نظامی به تدریج تضعیف شده و به تابعیتی از گنجه رضایت داده بود (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۸۸-۸۷؛ The Short Register..., 2022: 39-41). چهار ایل اصلی قاجار، اتوزایکی، ایگرمی‌دورت و قره‌مانلو، اصلی‌ترین قدرت‌های ایلی در قره‌باغ صفوی بودند (The Short Register..., 81-91). این ایل‌ها با تکیه بر ساختار درونی منسجم و وابستگی‌های قبیله‌ای ریشه‌دار، با دربار صفوی روابط تنگاتنگی داشتند و از جمله گروه‌های وفادار به حاکمیت به شمار می‌رفتند. آن‌ها افزون بر داشتن نقش محلی، در آرایش قوای نظامی صفویان در نبرد با عثمانی‌ها و نیز در مدیریت امور داخلی ولایت‌های قفقاز نقشی اصلی داشتند و حضورشان در قره‌باغ، به این منطقه رنگ‌وبوی به‌طور کامل ایلی و نظامی می‌بخشید.

دشت قره‌باغ، به‌واسطه برخورداری از منابع آب فراوان و مراتع گسترده، از دیرباز محل قشلاق نیروهای نظامی بوده است. گرچه این ناحیه به‌طور مستقیم در مسیر شاه‌راه‌های تجاری قفقاز قرار نداشت، قابلیت‌های جغرافیایی آن در حوزه قشلاق، قره‌باغ را در شمار نقاط راهبردی مورد نظر نیروی نظامی، از جمله سپاه عثمانی قرار می‌داد (سعدالدین افندی، ۱۲۹۷: ۲۸۱-۲۸۴؛ لطفی‌پاشا، ۱۳۴۱: ۲۳۸-۲۳۷). با وجود این، جایگاه قره‌باغ در رویارویی با عثمان‌ها بیش از اینکه بر موقعیت جغرافیایی مبتنی باشد، بر سکونت ایل‌های قزلباش مستقر در این ولایت استوار است؛ ایل‌هایی که به‌عنوان عناصر نظامی وفادار به دولت صفوی در جنگ‌های ایران و عثمانی نقشی تعیین‌کننده داشتند. در متن‌های تاریخی، نام قره‌باغ بیشتر هنگام توصیف رشادت‌های این نیروهای ایلیاتی به چشم می‌خورد؛ رشادت‌هایی که به حفظ حدود قره‌باغ محدود نبوده و در مقیاسی فراتر در قالب حمایت نظامی از ولایت‌هایی مانند گرجستان و چخورسعد نیز بروز یافته است. منابع عثمانی نیز با اشاره به حضور قزلباشان قره‌باغی در جنگ‌هایی مانند چالدران، گواهی بر نقش اصلی آنان در ساختار نظامی صفویه می‌دهند (اسپناچی پاشازاده، ۱۳۷۹: ۱۰۹-۱۱۱؛ سومر، ۱۳۷۱: ۴۷).

گزارش‌های مربوط به سلطنت شاه‌طهماسب یکم نشان می‌دهد که قره‌باغ در این دوره نه به‌عنوان یک واحد جغرافیایی با ویژگی‌های فرهنگی و اقتصادی ویژه، بلکه بیشتر در قالب یک نیروی نظامی برجسته در میدان نبرد با عثمان‌ها بازنمایی شده است. محور اصلی این نقش‌آفرینی، شاهوردی سلطان زیاداوغلی، بیگلربیگی قره‌باغ است که رهبری لشکریان قره‌باغی را در مقام مقابله با چند مرحله از لشکرکشی‌های سلطان سلیمان قانونی بر عهده داشت. (بوداق منشی، ۱۳۷۸: ۲۰۹-۲۱۸؛ منشی قمی، ۱۳۸۳: ۳۲۵). حضور پررنگ او در منابع گواهی

است بر نقش تعیین‌کننده نیروهای قره‌باغی در دفاع از مرزهای غربی صفویه. این جنگاوری‌ها، نه تنها موجب تحکیم موقعیت شاهوردی سلطان در دربار شاهی شد، بلکه زمینه‌ساز این شد که شاهزاده اسماعیل میرزا (شاه اسماعیل دوم بعدی) در سرپرستی او به‌عنوان منصب سنتی «الله» قرار گیرد (عالم آرای شاه طهماسب، ۱۳۷۰: ۲۵؛ منشی قمی، ۱۳۸۳: ۳۵۴، ۴۹۶). انتخابی که آشکارا نشان‌دهنده سطح اعتماد حاکمیت به وی بود. با بستن قرارداد صلح آماسیه و پایان یافتن بحران در مرزهای غربی، نقش فعالانه شاهوردی سلطان نیز به تدریج رنگ‌باخت و به آرام کردن اوضاع داخلی، به‌ویژه در گرجستان، محدود شد.

با بروز بحران‌های سیاسی در دوران سلطنت شاه اسماعیل ثانی و تداوم ناپایداری‌های داخلی در دوران سلطنت شاه محمدخدا بنده، ولایت‌های شمال غرب بار دیگر آماج تاخت و تاز عثمانی‌ها قرار گرفتند. در نخستین مراحل جنگ، فرماندهی قوای شمال غرب و به‌طور کلی، مرکز مدیریت سیاسی و حتی مذاکرات دیپلماتیک با عثمانی‌ها بر عهده محمدی خان تخماق استاجلو، بیگلربیگی چخور سعد بوده است و نیروی تابع بیگلربیگی قره‌باغ نیز در این فرماندهی به رویارویی با نیروی عثمانی می‌پرداختند (ابن عبدالله، ۱۳۸۷: ۷۰-۴۹؛ نطنزی، ۱۳۷۲: ۸۰-۷۶). ولی با پیش‌رفت زمان و سقوط چخور سعد، این محوریت به امام‌قلی خان قاجار در مقام بیگلربیگی قره‌باغ داده شد. در این مرحله، اهمیت قره‌باغ به‌عنوان نقطه ثقل مقاومت در برابر عثمانی‌ها است. در حالی که مناطقی مانند شروان و بخشی از گرجستان با رویگردانی سران محلی به سرعت اشغال شدند، قره‌باغ به کانون دفاعی صفویان تبدیل شد و این ولایت محل تجدید نیرو برای حمله‌های تلافی‌جویانه و هم‌منطقه‌ای امن برای عقب‌نشینی بوده است (Gelibolu, 2014: 144-145). این نقش محوری تا آنجا پیش رفت که حتی پس از سقوط تبریز، قره‌باغ همچنان در قلمروی صفوی باقی ماند و به یکی از آخرین پایگاه‌های اقتدار آنان در شمال غرب تبدیل شد (استرآبادی، ۱۳۶۶: ۱۰۷-۱۱۴؛ پجوی، ۱۲۸۳: ۸۱-۷۹). از این رو اردوی همایونی به فرماندهی حمزه میرزای ولیعهد، ملکه مهدعلیا و میرزاسلمان جابری اعتمادالدوله نیز قره‌باغ را برای استقرار قوای حاکمیت مرکزی برای رویارویی با عثمانی‌ها انتخاب کرد (استرآبادی، ۱۳۶۶: ۱۰۷). هم‌زمان این فرایند، انتصاب یکی دیگر از امیران قره‌باغی به منصب بیگلربیگی شروان به‌منظور آمادگی برای عملیات بازپس‌گیری این ولایت نیز سبب شد شروان نیز به‌طور ضمنی، به‌صورت موقت به تابعیت قره‌باغ سپرده شود (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۶۲۴؛ نطنزی، ۱۳۷۲: ۱۱۳-۱۱۲). اما قتل ناگهانی شاهزاده حمزه میرزا در یک سوءقصد، ورود قوای تاتار کریمه در حمایت از عثمانی‌ها و بروز قحطی و گسترش بیماری در منطقه، سبب شد این فرایند ناکام بماند و سرانجام به شکست قزلباشان و سقوط قره‌باغ بینجامد.

موضع گروه‌های اجتماعی در برابر یورش عثمانی‌ها

در روزهای حساس جنگ میان صفوی‌ها و عثمانی‌ها، امامقلی‌خان قاجار، بیگلربیگی ولایت قره‌باغ درگذشت و محمدخان زیاداوغلی قاجار به جانشینی او منصوب شد (اسکندربیگ، ۱۳۸۷: ۲/۳۸۵). این تغییر در رأس حاکمیت ولایت به‌عنوان فرمانده قوای نظامی محلی با یورش سنگین قوای عثمانی به فرماندهی فرهاد پاشا هم‌زمان شد که سرانجام به شکست قزلباشان و سقوط قره‌باغ انجامید. از آن پس، این منطقه تا سال ۱۰۱۴هـ.ق در تصرف نیروهای عثمانی باقی ماند. در این فاصله، وضعیت ایالت‌های شمال غربی ایران، به‌ویژه قره‌باغ، متأثر از این سلطه موقت بود.

هم‌زمان با یورش عثمانی‌ها در سال ۹۹۶ق، وضعیت اجتماعی و ایلی قره‌باغ با واکنش‌های متکثر روبه‌رو شد؛ به‌گونه‌ای که هریک از گروه‌های اجتماعی و ایلی‌های ساکن در این منطقه، بر اساس ملاحظه‌های ایلی، سیاسی یا امنیتی ویژه خود در برابر سلطه عثمانی موضوعی متفاوت در پیش گرفتند. برخی از این گروه‌ها در سال ۱۰۱۴ق، هم‌زمان با تحرک‌های شاه‌عباس یکم برای پس‌گرفتن مناطق شمال غرب، واکنش‌های به‌ظاهر متفاوتی از خود نشان دادند، اما بررسی تطبیقی مواضع آن‌ها در دوره سقوط (۹۹۶ق) و دوره بازگشت دوباره صفویان (۱۰۱۴ق) نشان می‌دهد که پیوستگی معنایی و رفتاری به‌نسبت ثابتی در منش آن‌ها وجود داشته است. بر همین اساس، می‌توان گروه‌های اجتماعی قره‌باغ را در رویارویی با سلطه عثمانی‌ها به پنج دسته جدا تقسیم کرد که هریک، بر اساس ویژگی‌ها، پیشینه و ملاحظه‌های ویژه خود، در برابر این تحولات کنش متفاوتی از خود نشان داده‌اند.

الف) طرفداران صفویه

در میان گروه‌های اجتماعی و ایلی قره‌باغ، بخشی از نیروها را می‌توان در قالب یک «هسته سخت» تعریف کرد که نسبت به دولت صفوی وفاداری عمیق و تزلزل‌ناپذیری داشتند. این گروه، که در رأس آن محمدخان زیاداوغلی قاجار و نزدیکان ایلی و نظامی‌اش قرار داشتند، حتی پس از سقوط رسمی قره‌باغ و استقرار نیروهای عثمانی در منطقه، به مقاومت ادامه دادند. حضور مستمر آنان در میدان‌های جنگ، گاه در قالب جنگ‌های چریکی و پراکنده^۱ و گاه در نقش فرماندهان عملیات

۱. این گروه پس از سقوط گنجه در ساحل شمالی رود ارس مستقر شده و ضمن بنای قلعه در روستای «بابی» حدود دو سال به جنگ ادامه دادند. بازسازی قلعه گنجه به دست عثمانی‌ها نیز به‌منظور مقابله با تهدیدهای همین گروه بود (Khuzani Isfahani, 2015: 56).

پس گرفتن، نشان‌دهنده عمق تعهد این گروه به نظم صفوی و نظام قزلباشی بود. از شواهد موجود در منابع صفوی چنین برمی‌آید که این گروه، با وجود نداشتن پشتیبانی ساختاری از مرکز، در زمان سلطه عثمانی بر قره‌باغ نیز به مبارزه ادامه دادند و به نوعی به بازوی غیررسمی مقاومت در منطقه تبدیل شدند. حتی در دوره‌ای که شاه عباس صفوی به دلایل نظامی و دیپلماتیک، تصمیم به عقب‌نشینی موقت از برخی مناطق گرفت، این گروه چنین سیاستی را نپذیرفتند و در میدان باقی ماندند (Khuzani Isfahani, 2015: 67).^۱ اصرار این گروه بر حفظ حضور در قره‌باغ، فقط برخاسته از انگیزه‌های ایدئولوژیک، پیوندهای ایلی و وابستگی به سرزمین آبا و اجدادی نبود، موضوعی که به‌طور ضمنی در روایت‌های اسکندریگ و خوزانی به چشم می‌خورد (اسکندریگ، ۱۳۱۴: ۲۷۹-۲۷۸/۲). بلکه مؤلفه‌های سیاسی و انگیزه‌های حکومتی نیز در تقویت این پابندی تأثیر داشتند. به بیان دیگر، اگرچه این طایفه‌ها در صورت شکست، جایگاه پیشین خود را در ساختار سیاسی و حکومتی از دست می‌دادند، همچنان در ذیل حمایت درگاه شاهی و دریافت مناصب محلی، در سطحی محدودتر به حیات سیاسی خود ادامه می‌دادند. با این حال، در صورت موفقیت در حفظ یا بازپس‌گیری قره‌باغ، امکان بازگشت به موقعیت پیشین و حتی ارتقای جایگاه در ساختار قدرت ایالتی برای آنان فراهم می‌شد؛ موضوعی که آشکارا برای این گروه انگیزه‌ای دوچندان در پایداری مقاومت پدید آورده بود. می‌توان گفت که این گروه ترکیبی از ایدئولوژی صفوی و دلبستگی به هویت ایلی و سرزمینی را در راستای حفظ موقعیت سیاسی و اجتماعی خود به نمایش می‌گذاشتند.

این گروه که در میان جمعیت فعال قره‌باغ از اکثریت قاطعی برخوردار بود، پس از سال‌ها مقاومت و با تثبیت سقوط قره‌باغ، تبعیت عثمانی را نپذیرفت و به قلمروی صفویه مهاجرت کرد (Khuzani Isfahani, 2015: 68-90). بازتاب این مهاجرت در دفتر اجمال ولایت گنجه و قره‌باغ سال ۹۹۹ق قابل ردیابی است. جایی که شمار قابل توجهی از روستاهای خالی از سکنه ثبت شده است (The Short Register..., 2022: 47-49). پراکندگی جغرافیایی روستاهای متروکه در دفتر اجمال، تابعی از ترکیب جمعیتی منطقه بوده است. براساس اطلاعات این دفتر، ۱۰۹۳ روستای خالی از سکنه ثبت شده است که بیشترین آن‌ها در لوای گنجه^۲، ارسبار^۱ و دیزک^۲

۱. شاه عباس به دلیل پیشامد عملیات نظامی خراسان، محال خلخال و گرمرود را به اقطاع محمدخان زیاداوغلی داده و از او خواست که با اطفال و اولاد خود بدانجا عقب‌نشینند، ولی او نپذیرفت و به عملیات ادامه داد (Khuzani Isfahani, 2015: 67).

۲. مرکز ولایت قره‌باغ

قرار دارند (The Short Register..., 2015: 47-49). تمرکز روستاهای متروک در این نواحی، نشان می‌دهد که این نواحی از مهم‌ترین مراکز سکونت گروه‌های وفادار به صفویان به‌شمار می‌رفت. با توجه به اینکه دفتر اجمال فقط مشتمل بر فهرست روستاها و میزان مالیات‌های مقرر است، یافتن جمعیت دقیق مهاجر براساس آن امکان‌پذیر نیست.

طایفه‌های قاجار، اتوزایکی، بخشی از جوانشیر و برخی از طایفه‌های تابع استاجلو در این گروه قرار می‌گیرند که شخصیت‌های برجسته متعلق به این طایفه‌ها در زمان بازپس‌گیری قفقاز در سال ۱۰۱۲ق در مقام فرماندهان میدانی لشکر صفویه پدیدار شده و دوباره در قره‌باغ ساکن شدند (منجم‌یزدی، ۱۳۶۶: ۳۰۷؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۹۷).

ب) وفاداران واقع‌گرا

این گروه، برخلاف «هسته سخت طرفداران صفویه»، هرچند به ساختار سیاسی صفوی دلبسته بودند، اما رویکردی واقع‌گرایانه‌تر در پیش گرفتند. آنان نیز در ابتدای سال‌های اشغال عثمانی، در کنار گروه نخست، مقاومت کردند، اما در زمان‌های سخت، اولویت را به حفظ بقا و توازن عقلانی میان ایده‌ال و امکان دادند. از جمله در یکی از مهم‌ترین روایت‌های تاریخی، خوزانی اشاره می‌کند که برخی از اعضای طایفه شامبیاتی قاجار، دهانه اسب محمدخان زیاداوغلی را گرفته و با بیان این موضوع که «عقب‌نشینی از اصول جنگ است» و ادامه نبرد، با توجه به نبود امکانات و چشم‌انداز پیروزی بیهوده است؛ خواستار عبور نیروها به جنوب ارس بودند، اما محمدخان نپذیرفت و در نهایت، شکستی سنگین خورد. این گروه تاحدی فراتر از حد متعارف در مقاومت باقی ماندند. علت این پافشاری، بیش از هر چیز، ریشه در اقتصاد ایلی‌شان داشت. برخلاف حلقه مرکزی حکومت محلی که در صورت مهاجرت، امکان بازسازی جایگاه خویش را در نواحی دیگر داشت، این گروه به‌شدت به مراتع قره‌باغ وابسته بودند. مهاجرت، برای آن‌ها به معنای فروپاشی اقتصادی بود، زیرا تیول‌های جایگزین پیشنهادی، مانند خلخال، گرمورد و ساوه^۳ نیز از نظر کیفیت چراگاه با قره‌باغ قابل مقایسه نبودند (Khuzani Isfahani, 2015: 67-97).

۱. در ساحل شمالی رود ارس که مرکز عملیات چریکی بر علیه عثمانی‌ها نیز به‌شمار می‌رفت، حوالی زنگیلان و جبرائیل امروزی.

۲. در شمال منطقه ارسبار و حوالی هادروت امروزی

۳. دوده ذوالفقار ایگرمی‌دورت از پناهندگان قره‌باغی بود که با دریافت اقطاع در ساوه استقرار یافت (Khuzani

مهم‌ترین نمود نقش‌آفرینی این گروه، در سال ۹۹۸ ق دیده می‌شود؛ زمانی که دولت صفوی در آستانه صلح با عثمانی بود. به موجب این صلح، قره‌باغ زیر سلطه عثمانی‌ها باقی می‌ماند. به موازات حرکت سفیر ایران به سوی پایتخت عثمانی، گروه دوم با همکاری گروه اول، به صورت غافلگیرانه به قلعه گنجه یورش بردند. هدف این اقدام، این بود که در هنگام بستن صلح، قره‌باغ در عمل در دست صفویه باشد تا عثمانی‌ها در برابر عمل انجام شده قرار بگیرند و به این امر گردن نهند. ولی خبر این یورش به سرعت به فرهادپاشا رسید. او نیز در مکاتبه‌ای از شاه‌عباس درخواست کرد تا عملیات، فوری پایان یابد. گروه نخست از فرمان شاه اطاعت کرد، اما این اقدام به معنای پایان امید برای گروه دوم بود، بنابراین آنان در آستانه دو انتخاب سخت قرار گرفتند: پیروی از عثمانی‌ها یا مهاجرت و از دست دادن بنیان اقتصادی‌شان. بیشتر این طایفه‌ها راه نخست را با اکراه برگزیدند. رفتار این گروه را نه می‌توان خیانت نامید، نه بازگشت از وفاداری، زیرا آنان تا آخرین حد ممکن، مقاومت کردند، حتی گاهی پیش‌تر از اراده حاکمیت مرکزی. از این‌رو در روزهای پس از بازپس‌گیری قره‌باغ نیز، با این گروه به‌عنوان گروهی خائن رفتار نشد. از میان طایفه‌های برجسته این گروه، می‌توان به بخشی از میزقزاق‌ر، شمس‌الدین‌لو و قره‌مانلو اشاره کرد (اسکندریبگ، ۱۳۱۴: ۲۷۹-۲۷۸). از میان این طایفه‌ها دست‌کم از سران طایفه شمس‌الدین‌لو اطلاع داریم که در سال ۱۰۱۴ ق بار دیگر اعلام تبعیت کردند و در مقام فرماندهان میدانی سپاه صفوی پدیدار شدند (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۵۸).

پ) منفعلان متمایل به صفویه

سومین گروه از نیروهای اجتماعی قره‌باغ در هنگامه تصرف عثمانی‌ها، گروهی بودند که در برابر دوگانه وفاداری یا دژنوک شدن، موضعی محتاطانه و منفعل در پیش گرفتند. این‌ها که نه از هسته سخت طرفداران صفوی بودند و نه در حلقه طایفه‌های واقع‌گرا قرار می‌گرفتند، بیشتر تماشاگر رویدادها بودند تا کنشگر آن. بخشی از ایل‌های اتوزایکی و ایگرمی‌دورت در این گروه جای می‌گیرند. چهره‌های شاخصی مانند حسین‌بیگ جوانشیر و علی‌خان‌بیگ جوانشیر نیز از سران برجسته این گروه محسوب می‌شوند.

این گروه، واقع‌گرایانه باور داشتند که محمدخان زیاداوغلی و حلقه نخست، شانس چندانی برای پیروزی در برابر قدرت رو به گسترش عثمانی‌ها ندارند، اما علاقه‌ای نیز به از دست‌دادن سرزمین‌های تیول خود به‌عنوان پشتوانه اقتصادی خود و ورود به رویارویی پرخطر را نداشتند. بنابراین ضمن بی‌توجهی به کمک‌خواستن محمدخان زیاداوغلی، موضع بی‌طرفانه و منفعلانه‌ای در

پیش گرفتند. اما با شکست قاطع نیروهای صفوی و تثبیت حضور عثمانی‌ها در قره‌باغ مجبور به پذیرش تابعیت آن‌ها شدند (Khuzani Isfahani, 2015: 67). وفاداری این گروه به صفویان از میان نرفته بود. به محض بازگشت قدرت صفویه، دوباره به درگاه اعلی آمده و اعلام وفاداری کردند (Khuzani Isfahani, 2015: 432). اسکندرییگ، ۱۳۱۴: ۲/۶۰۷). بنابراین نه تنها مجازات نشدند، بلکه در نبردهای بعدی، از جمله در بازپس‌گیری قره‌باغ و شروان و در سرکوب شورش‌های داخلی به‌عنوان فرماندهان میدانی نقش فعالی داشتند (اسکندرییگ، ۱۳۱۴: ۲/۵۵۶). منجم یزدی، ۱۳۹۱: ۳۹۵-۳۹۱). اسکندرییگ ترکمان، پس از درگیری داخلی میان این دو برادر که به مرگ هر دو انجامید، از تعقیب‌نشدن دست‌اندرکاران قتل آن دو به‌دلیل پیشینه «دؤنوک» بودنشان یاد کرده است (اسکندرییگ، ۱۳۱۴: ۶۰۷-۶۰۸/۲). اما خوزانی گزارشی متفاوت داده و آورده است که شریف‌بیگ عرب، وزیر گنجه در پی این رخداد برکنار و خانه‌نشین شد (Khuzani Isfahani, 2015: 742). این موضوع نشان می‌دهد تحلیل اسکندرییگ در این نمونه، دقت لازم را نداشته است و این گروه نیز به‌دلیل دؤنوک بودن، مشمول مجازاتی نشدند. مواضع آرامنه قره‌باغ نیز در همین گروه قابل تحلیل است. اگرچه اطلاعاتی از نقش فعال آن‌ها در جریان مقاومت‌های محلی وجود ندارد، ولی برخی منابع ارمنی از نارضایتی آن‌ها نسبت به عثمانی‌ها سخن گفته‌اند (Arak'el, 2010: 40). اما نشانه‌ای از کنش جدی یا مقاومت نظامی از ایشان ثبت نشده است. به‌نظر می‌رسد پراکندگی جمعیت، جمعیت اندک و نبود نیروی نظامی مؤثر، مانع بروز نقش تاریخی پررنگی شده است. در دوره بازپس‌گیری قره‌باغ، اشاره‌هایی به همکاری ایشان با دولت صفوی وجود دارد. بر اساس اسناد مجموعه ماتن‌داران، ملک هیکاس در زمان سلطه عثمانی‌ها به‌سود صفویان جاسوسی می‌کرده و برخی شخصیت‌های دؤنوک را دستگیر و به صفویان تحویل می‌داده است (Papazian, 1965: 480). دیگر ملک‌های ارمنی نیز چه در فرایند تأمین تدارکات و پشتیبانی و چه در قالب دسته‌های تفنگچی در سپاه صفویه در زمان بازپس‌گیری مشارکت داشته‌اند (Khuzani Isfahani, 2015: 356-418).

ت) ایل‌های رویگردان

این گروه از ایل‌ها، برخلاف گروه اول که سخت‌جانانه پای وفاداری به صفویان ایستادند، در میان بحران و تضعیف ساختار قدرت صفوی در قره‌باغ، تصمیم به تغییر موضع گرفتند. آن‌ها نه بر اساس باور، بلکه بیشتر به‌دلیل نارضایتی از رهبری وقت یا طمع به‌دست‌آوردن جایگاه بهتر، به عثمانی‌ها روی آوردند. برجسته‌ترین چهره این دسته، نظرسلطان قزاقلر، حاکم قلعه لوری است که منطقه پنبک نیز به‌طور ضمنی از او پیروی می‌کرد. او به‌دلیل اختلاف با محمدخان

زیاداوغلی و درگیری با سیمون خان گرجی، در زمان تسلط عثمانی‌ها به آن‌ها پیوست و فعالانه با فرهادپاشا در عملیات نظامی بر ضد صفویان همکاری کرده و ضمن دعوت از دیگر امیران، توانست کلبعلی سلطان قره‌مانلو، حاکم آخستاباد را نیز با خود همراه کند (Khuzani Isfahani, 2015: 54-55). اگرچه اسکندریبگ می‌گوید «... نظرسلطان قزاقلر... به رومیان پیوسته مرتبه پشایی یافت» (اسکندریبگ، ۱۳۱۴: ۲/۲۷۱). ولی بنا بر دفتر اجمال ولایت لوری، عثمانی‌ها نیز سمتی بیش از آنچه پیش‌تر در نظام صفوی داشته است، بدو ندادند (The Short Register..., 2004: 13). نام نظرسلطان قزاقلر در زمان بازپس‌گیری قره‌باغ در سال ۱۰۱۴ق به چشم نمی‌خورد و در این تاریخ، فرزندش محمدخان قزاقلر حکومت لوری و پنبک را در دست داشت که فرضیه درگذشت وی را تقویت می‌کند. اگرچه محمدخان قزاقلر تا پایان عملیات بازپس‌گیری گنجه، از اعلام اطاعت امتناع کرد، اما سرانجام بیان پیروی وی با استقبال درگاه شاهی روبه‌رو شد (اسکندریبگ، ۱۳۱۴: ۲/۵۰۲).

به‌زودی محمدخان قزاقلر و برادرش مصطفی‌خان قزاقلر به‌دست برخی شخصیت‌های محلی کشته شدند. طایفه قزاقلر نیز به رهبری یکی دیگر از اعیان خود به نام شمس‌خان قزاقلر در سال ۱۰۲۴ق مأمور به کوچ به دارابجرد فارس شد که اسکندریبگ هر سه رخداد را با دژنوک بودن به‌عنوان گناهی خیانت‌بار مربوط دانسته است. ولی با اندکی کندوکاو می‌توان دریافت که این موارد ناشی از علت‌های دیگری بوده و موضوع دژنوک بودن در سخت‌ترین حالت، به‌عنوان عاملی درجه دوم به‌شمار می‌رفته است. اسکندریبگ در همان روایت به قتل محمدخان قزاقلر به‌وسیله لوارصاب‌خان گرجی اشاره می‌کند (اسکندریبگ، ۱۳۱۴: ۶۰۶-۲/۶۲۳). با توجه به اختلاف پیشین پدرش نظرخان با سیمون خان گرجی که یکی از دلایل روی‌گردانی وی به عثمانی‌ها نیز بود، همان اختلاف پیشین در اولاد هر دو شخص تداوم یافته و بدین قتل منتهی شده است. موضوع قتل به جرم دژنوک بودن در این نمونه متغی است. می‌توان ادعا کرد که این رویداد، بیش از اینکه ناشی از اراده حاکمیت در مجازات یک خیانت باشد، ریشه در دشمنی‌های قومی و انتقام‌جویی‌های محلی داشت.

قتل مصطفی‌خان نیز به مراتب پیچیدگی‌های بیشتری دارد. خوزانی آورده است، وی در مقام یکی از فرماندهان لشکر فرستاده‌شده بیگلربیگی قره‌باغ برای مقابله با شورش تیموراز به گرجستان فرستاده شده است و پس از شکست این یورش، به‌دست محمدخان شمس‌الدین‌لو کشته شده است (Khuzani Isfahani, 2015: 660). با توجه به جو سنگین حاکم بر قره‌باغ در روزهای پس از شکست در شورش تیموراز، به‌نظر می‌رسد که این قتل بیش از اینکه به پیشینه

دُنوک بودن مربوط باشد، ناشی از نارضایتی از عملکرد نظامی او و نوعی تسویه حساب شخصی یا طایفه‌ای بود. اگرچه پیشینه خانوادگی قزاق‌ها در دُنوک بودن، ممکن است انگیزه دوچندان برای این اقدام فراهم کرده باشد، نمی‌تواند به‌عنوان عامل نخست شناخته شود. در مورد کوچ طایفه قزاق‌ها به دارابجرد فارس نیز، باید توجه داشت که این اقدام برخلاف تصور اولیه، نه فقط به‌عنوان مجازات دُنوک بودن، بلکه در چارچوب برنامه وسیع امنیتی برای کاربست تغییر در ترکیب جمعیتی منطقه به‌سود ایل‌های طرفدار صفویه بوده است. از جمله در همان سال ۱۰۲۴ق از تخریب کامل شهر گنجه به دستور شاه‌عباس و مأمور شدن ایل قاجار به استقرار در تفلیس یاد شده است (اسکندریگ، ۱۳۱۴: ۲/۶۲۶). نام شمس‌خان قزاق‌ها به فاصله کوتاهی در سال ۱۰۳۷ق به‌عنوان حاکم آخسقه گرجستان و در مقام مقابله با یورش عثمانی‌ها آمده است (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۲۱۸). همچنین روایت‌های دیگری نیز در دوره‌های بعدی وجود دارد که نشانه تداوم سکونت و نقش‌آفرینی طایفه قزاق‌ها در حدود همان منطقه است. موضوعی که نشان می‌دهد این کوچ، هرگز انجام نشد (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۱۴۸؛ نامی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۰۵).

ث) طرفداران عثمانی

در میان ایل‌ها و گروه‌های اجتماعی قره‌باغ، گروهی کم‌تعداد، اما متعهد و مقاوم در برابر صفویان وجود داشتند که می‌توان آن‌ها را «هسته سخت طرفداران عثمانی» نامید. اطلاعات درباره این گروه بسیار اندک بوده و نام‌های خاصی از ثروتمندان آنان در دست نیست، اما نقش آنان در جریان اشغال قره‌باغ و دفاع از آن در برابر بازپس‌گیری صفویان، به‌گونه‌ای است که نمی‌توان آن‌ها را در حاشیه تحلیل رها کرد. یکی از معدود اشاره‌های آشکار به این گروه در منابع صفوی، در اثر خوزانی اصفهانی دیده می‌شود که در دو موضع متفاوت از واژه «قوش‌قره» استفاده کرده است. او یک‌بار از این عنوان برای توصیف یک رودخانه استفاده کرده است، اما بعدها برای اشاره به یک گروه اجتماعی با عنوان «جماعت قوش‌قره» بهره برده است؛ موضوعی که نشان می‌دهد قوش‌قره علاوه بر دلالت جغرافیایی، بار اجتماعی نیز داشته است. از سوی دیگر، وجود رودخانه‌ای با نام «قوش‌قره‌چای» در جغرافیای کنونی جمهوری آذربایجان و محله‌ای به همین نام در حاشیه شهر گنجه، این احتمال را تقویت می‌کند که منظور از این عبارت، اشاره به خاستگاه یا بستر اصلی این جماعت در حوالی همین نواحی بوده است. خوزانی می‌گوید این گروه «...که ارباب عمده آن ولایت بودند ... آذوقه و [اسباب] اقامت فرستاده...» به همراه جماعت گلک، هزاراحمدی و ایرجی در مقام همکاری و تقویت قوای فرهادپاشا برآمدند (Khuzani Isfahani, 2015: 55).

نقش این گروه در یورش سال ۱۰۱۴ق که با هدف بازپس‌گیری نواحی اشغالی از جمله گنجه صورت گرفت، به مراتب پررنگ‌تر بوده و اهمیت بیشتری دارد. درحالی‌که موکب همایونی در ایروان مستقر بود، بیشتر ایل‌ها، گروه‌های اجتماعی و حکام محلی قره‌باغ، با پیوستن به اردوی شاهی، بار دیگر وفاداری خود را به صفویه ابراز داشتند. همین موضوع موجب شد که فرماندهان صفوی، بازپس‌گیری قره‌باغ را مأموریتی به‌نسبت ساده تصور کرده و قوای نه‌چندان پرتعدادی متشکل از مهاجران قره‌باغی (که در زمان اشغال عثمانی به ولایت‌ها داخلی پناه برده بودند) به فرماندهی حسین خان زیاداوغلی قاجار روانه منطقه کردند. اما برخلاف انتظار، بقایای دژنوک‌ها که در صف عثمانی‌ها باقی مانده بودند، به مقاومت سرسختانه ادامه دادند و با حمایت مستقیم نیروهای عثمانی، قوای فرستادشده را شکست دادند (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۲۶۰). اهمیت این رویداد در پافشاری این هسته سخت در مورد طرفداری از عثمانی‌ها است. بدین ترتیب که با اعلام اطاعت و پیوستن بیشتر ایل‌ها، طایفه‌ها و حکام بومی به صفویه، بقایای دژنوک شانس اندکی برای پیروزی در برابر این اتحادیه را داشت، اما همچنان بر حمایت سرسختانه از عثمانی‌ها پافشاری کرد و مقاومت خود را تا آخرین روزهای در محاصره قلعه گنجه نیز ادامه داد. خوزانی در نقل‌قولی در مورد این گروه آورده است: «قحطی در اهل قلعه به‌مثابه‌ای شده که گوشت سگ و گربه مفقود است (اما) اولاد قوش قره در مقام احتراز برآمده، راضی به اطاعت نمی‌شوند و پاشا را نیز نمی‌گذارند که قلعه را تسلیم کند.» (Khuzani Isfahani, 2015: 420).

بدیهی است که سطح بالای تعهد نظامی و مقاومت این گروه در برابر نیروهای صفوی، نمی‌تواند فقط برخاسته از ملاحظه‌های محلی یا سود آبی باشد. چنین سرسختی، نشان از پیوندهایی عمیق‌تری با دستگاه عثمانی است که به احتمال زیاد، در اشتراک‌های مذهبی ریشه دارد. آراکل تبریزی جماعتی به نام «جاگیرلو» را به‌عنوان هم‌مذهبان عثمانی‌ها معرفی کرده است و می‌گوید پس از سقوط قلعه گنجه، همه آنان به فرمان شاه به قتل رسیدند (Arak'el, 2010: 98). به‌نظر می‌رسد وی در انتساب این نام دچار خطا شده باشد، زیرا اسکندر بیگ ترکمان، طایفه جاگیرلو را از اویماق‌های قزلباش دانسته و یکی از بزرگان آن را در مقام حکمرانی شکی معرفی می‌کند (اسکندربیگ، ۱۳۱۴: ۳/۷۶۲). در حالی‌که در رویداد محاصره گنجه، اثری از مشارکت جاگیرلوها به‌سود هیچ یک از دو طرف دیده نمی‌شود. بنابراین شاید بتوان روایت آراکل را بر جماعت قوش قره منطبق کرد که تا واپسین نفس در قلعه گنجه مقاومت کردند. با توجه به شورش مذهبی شروان در ابتدای دهه ۹۹۰ق که در حمایت از

عثمانی‌ها رخ داد، می‌توان این فرض را نیز جدی گرفت که در قره‌باغ نیز مشابه همان الگوی مذهبی و سیاسی رخ داده باشد (استرآبادی، ۱۳۶۶: ۱۰۶).

همچنین در گزارش جنابدی از رویدادهای سقوط گنجه، به اسارت و اعدام حدود ۸ هزار نفر از لشکریان عثمانی اشاره شده است که در برابر سپاه صفوی مقاومت کردند. اگرچه این رقم ممکن است اغراق‌آمیز باشد، اما هم‌زمان مشخص شده است که این افراد خانواده‌های خود را نیز در قلعه به همراه داشتند (جنابدی، ۱۳۷۸: ۱۸۳۵-۱۸۳۴). این نکته، همراه با گزارش سلانیکلی که در سال ۹۹۷ق از ورود نیروهای عثمانی به گنجه خبر داده و نوشته است «شهر از نوع بنی‌آدم خالی بود» (سلانیکلی، ۱۳۸۹: ۳۲۵)، پرسش مهمی را پیش می‌کشد: این جمعیتی که در سال‌های بعد در گنجه حضور یافته و در قلعه با خانواده‌های خود مستقر بوده‌اند، از کجا آمده‌اند؟ اگر وفاداران به صفویه در ابتدای جنگ، گنجه را ترک کرده و از سپاه عثمانی فاصله گرفته‌اند، چگونه در مدت کوتاهی چنین جامعه‌ای در گنجه شکل گرفته است؟ پاسخ احتمالی را باید در روابط پیچیده میان طایفه‌های دؤنوک قره‌باغ و نیروهای عثمانی جست. دور از انتظار نیست که بخشی از این جمعیت، در نتیجه استقرار درازمدت نیروهای عثمانی در منطقه و شکل‌گیری پیوندهای خویشاوندی و خاندانی میان نیروهای عثمانی و ایل‌های محلی، به‌ویژه دؤنوک‌ها پدید آمده باشد. از این دیدگاه، پیوندهای این جماعت با عثمانی، می‌تواند نه تنها مذهبی و سیاسی، بلکه تاحدودی زیستی و خونی نیز باشد. آنچه که به نوبه خود می‌تواند سرسختی آنان را در مقاومت نهایی درک‌پذیرتر کند.

۶- نتیجه

پدیده «دؤنوک» در قره‌باغ عصر صفوی، نه فقط نشانه‌ای از خیانت، بلکه بازتابی از پیچیدگی‌های یک وضعیت بحرانی و گذار در روابط سیاسی اجتماعی صفویه بود. آنچه گاهی در منابع رسمی، با ادبیاتی قاطع و تنبیهی بازنمایی شده است، در واقع کنش‌هایی چندلایه و متنوع از سوی ایل‌ها و طایفه‌های مختلف قره‌باغ بود که در رویارویی با خستگی ناشی از جنگی طولانی، قحطی، بیماری، بحران رهبری و فروپاشی نظم محلی، واکنش‌های متفاوتی از خود نشان دادند. این واکنش‌ها، طیفی از مقاومت سرسختانه تا انفعال محافظه‌کارانه و از همکاری محدود تا پیوستگی ایدئولوژیک به عثمانی‌ها را در بر می‌گرفت.

بررسی میدانی رفتار صفویان با این گروه‌ها نیز نشان می‌دهد که برخلاف تصور اولیه، بیشتر دؤنوک‌ها با مجازات‌های گسترده روبه‌رو نشدند، بلکه بسیاری از آنان پس از

بازپس‌گیری منطقه، بخشوده شدند و حتی بعضی در ساختار قدرت صفوی بازتعریف شدند. معدود موارد مجازات‌شده نیز، بیشتر نه به دلیل رویگردانی‌شان، بلکه به دلایلی دیگر مانند عملکرد نظامی ضعیف، درگیری‌های محلی یا ملاحظه‌های امنیتی ویژه تنبیه شدند. شدیدترین واکنش تنبیهی حکومت صفوی، متوجه هسته سخت طرفداران عثمانی بود. گروهی اندک اما متعهد که در سقوط قره‌باغ نقشی محوری داشتند و در هنگام بازپس‌گیری آن نیز، تا آخرین نفس مقاومت کردند. دستور قتل کامل آنان پس از فتح قلعه گنجه، بیش از اینکه نشانه موضع تنبیهی باشد، دلالت بر قاطعیت نظامی و خون‌خواهی کشته‌گان خودی دارد. از مجموع داده‌های تاریخی چنین برمی‌آید که رفتار ایل‌های قره‌باغ را نمی‌توان در چارچوب مطلق «خیانت» یا «وفاداری» تحلیل کرد. آنچه در درون این رخداد نهفته است، تلاش برای بقا، بازتعریف پیوندها و گاهی تلاش برای سودبردن از نظم جدید بود. سیاست حکومت صفوی نیز در برابر این وضعیت، بیش از اینکه مبتنی بر انتقام‌جویی باشد، ترکیبی از مصلحت‌اندیشی، ترمیم ساختار ایالتی و کنترل امنیتی بود.

در این نوشتار با ترسیم لایه‌های مختلف کنشگری اجتماعی در قره‌باغ صفوی، نشان دادیم که دژنوک نه پدیده‌ای خیانت‌آمیز و یکنواخت، بلکه پدیده‌ای اجتماعی‌سیاسی با لایه‌ها، انگیزه‌ها و نتایج متفاوت بود که فقط در چارچوب تحلیلی بینامنبعی و زمینه‌مند به درک درست آن دست می‌یابیم.

منابع

فارسی

ابن عبدالله، ابوبکر (۱۳۸۷)، تاریخ عثمان پاشا (شرح یورش عثمانی به قفقاز و تصرف تبریز) ۹۸۶-۹۹۳ قمری، ترجمه نصرالله صالحی، تهران: طهوری.

ابن حوقل، محمد (۱۳۴۵)، *صورة الارض*، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
اسپناچچی پاشازاده، محمدعارف بن محمدشریف (۱۳۷۹)، *انقلاب الاسلام بین الخواص و العوام*، به کوشش رسول جعفریان، قم: دلیل.

استرآبادی، سید حسن بن سید مرتضی (۱۳۶۶)، *تاریخ سلطانی: از شیخ صفی تا شاه صفی*، تصحیح احسان اشراقی، تهران: علمی.

اسکندریبگ، ترکمان منشی (۱۳۱۴)، *تاریخ عالم آرای عباسی*، جلد ۲، تهران: دارالطباعة آقا سید

مرتضی.

اسکندریبگ، ترکمان منشی (۱۳۱۴)، **تاریخ عالم آرای عباسی**، جلد ۳، تهران: دارالطباعه آقا سید

مرتضی.

اسکندریبگ، ترکمان منشی (۱۳۸۷)، **تاریخ عالم آرای عباسی**، به اهتمام ایرج افشار، چاپ چهارم، جلد ۲، تهران: امیرکبیر.

برن، رهر کلاوس میسائیل (۱۳۸۴)، **نظام ایالات ایران در دوره صفویه**، ترجمه کیکاوس جهاننداری، چاپ سوم، تهران: فرهنگی و هنری.

بوداق منشی، قزوینی (۱۳۷۸)، **جواهر الاخبار**، به کوشش محسن بهرام نژاد، تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.

پجوی، ابراهیم (۱۲۸۳)، **تاریخ پجوی**، جلد ۲، استانبول: مطبعه عامره.

جنابدی، میرزابیگ (۱۳۷۸)، **روضه الصفویه**، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

سعدالدین افندی (۱۲۹۷)، **تاج التواریخ**، جلد ۱، استانبول: دارالطباعه عامره.

سفرنامه‌های ونیزیان در ایران (۱۳۶۴)، ترجمه منصور امینی، تهران: خوارزمی.

سلانیک، مصطفی افندی (۱۳۸۹)، **تاریخ سلانیک**، ترجمه نصرالله صالحی، تهران: طهوری.

سومر، فاروق (۱۳۷۱)، **نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی**، ترجمه احسان اشراقی و محمدتقی امامی، تهران: گستره.

عالم آرای شاه طهماسب (۱۳۷۰)، به کوشش ایرج افشار، تهران: دنیای کتاب.

غفاری قزوینی، قاضی احمد (۱۳۴۳)، **تاریخ جهان آرا**، تهران: کتابفروشی حافظ.

غفاری کاشانی، ابوالحسن (۱۳۶۹)، **گلشن مراد (تاریخ زندیه)**، به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: زرین.

کلاویخو، روی گونسالس (۱۳۷۴)، **سفرنامه کلاویخو**، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چاپ چهارم، تهران: انتشارات فرهنگی و هنری.

لطفی پاشا، بن‌عبدالمعین (۱۳۴۱)، **تواریخ آل عثمان**، استانبول: مطبعه عامره.

منجم یزدی، ملا جلال‌الدین محمد (۱۳۶۶)، **تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال**، به کوشش سیف‌الله وحیدنیا، تهران: انتشارات وحید.

منشی قمی، احمد بن حسین (۱۳۸۳)، **خلاصه التواریخ**، تصحیح احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.

- میرزاسمیعا، محمد سمیع (۱۳۶۸)، *تذکره الملوک: سازمان اداری حکومت صفوی*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: امیرکبیر.
- نامی اصفهانی، محمد صادق (۱۳۶۳)، *تاریخ گیتی گشا*، تهران: اقبال
- نطنزی، محمود بن هدایت الله افوشته‌ای (۱۳۷۲)، *نقاوه الآثار فی ذکر الاخیار*، تصحیح احسان اشراقی، چاپ دوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- نصیری، میرزا علی نقی (۱۳۷۱)، *القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه*، تصحیح یوسف رحیم‌لو، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- واله اصفهانی، محمد یوسف قزوینی (۱۳۷۲)، *خلد برین (ایران در روزگار صفویان)*، به کوشش میر هاشم محدث، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- وحید قزوینی، محمد طاهر (۱۳۸۳)، *تاریخ جهان آرای عباسی*، تصحیح سعید میرمحمد صادق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

English

- Arak'el, Dawrizhenst'i (2010), **Book of History**, Introduction and Annotated Translation by George A. Bournoutian, California: Costa Mesa
- Guliyev, A. (2016), "The Ottoman Fortification of Ganja and Provincial Administration of Ganja- Qarabagh Province in the Late Sixteenth Century", **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Vol. 39, No. 3, pp.1-26, (doi:10.1501/OTAM_0000000682)
- Papazyan, A. D. (1965), **Persian Decree of Matenadaran: Texts and Decrees**, Vol. 2 (1601–1650), Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR [in Russian]
- The Short Register of Lori Province** (2004), Translation by Shahin Mustafayev, Baku: Nurlan [in Azerbaijani]
- The Short Register of the Ganja-Karabakh Province in 1595 (2022), Research and Translation by Husamaddin Qaramanli, Baku: Institute of History Named after A. A. Bakikhanov, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS) [in Azerbaijani]
- Khuzani Isfahani, Fazli Beg (2015), **A Chronicle of the Reign of Shah 'Abbas**, edited by Kiomars Ghereghlou, London: Gibb Memorial Trust.
- Mustafa Ali Efendi, Gelibolu (2014), **Nusret-Nâme**, Ankara: Turkish Historical Society [in Turkish]